

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 3, Sayı/Issue: 5, Yıl/Year: 2023 (Ekim/October)

Göbekli Tepe Kültürü'nün Din Sosyolojisi Perspektifinden Yorumlanması

Interpretation of Göbekli Tepe Culture from the Perspective of Sociology of Religion

Orhan Ayaz

Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Bölümü, Şanlı-
urfa, Türkiye orhanayaz@harran.edu.tr/ <https://orcid.org/0000-0001-8599-0485>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 19/08/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/10/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 20/10/2023

Atıf / Citation: Ayaz, Orhan. “Göbekli Tepe Kültürü'nün Din Sosyolojisi Perspektifinden Yorumlanması”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 3/5 (Ekim/October 2023) 40-58.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Yaklaşık 12.000 yıl önce Güney Batı Asya'da avcı ve toplayıcılık yapan küçük gezgin insan grupları, nispeten kalabalık bir nüfusun uzun süre yaşadığı yerleşim alanları kurarak tarım ve hayvancılığa geçiş sürecine girdiler. Bu süreci en dramatik yaşayan bölgelerden biri de Göbekli Tepe ve ona komşu tepelerin içinde bulunduğu Yukarı Fırat Havzası'dır. Göbekli Tepe, son yıllara kadar bu havzadaki avcıların belirli sezonlar toplandığı bir çeşit tapınak olarak yorumlandı. Geline nokta Göbekli Tepe'nin aslında bir yerleşim yeri olduğunu ve bu bölgedeki yoğun Neolitik yerleşimin sadece bir paçasını oluşturduğunu yapılan yüzey araştırmalarından ve devam eden kazılardan anlamak mümkündür. Günümüzde ne tükettiğimiz ve ne tür evlerde yaşadığımız kadar toplumsal olarak nasıl organize olduğumuzun temellerini de bu döneme ve bu bölgeye götürmek mümkündür. Dolayısıyla üzerinde oturduğumuz toplumsal temellerin daha iyi kavranması çabası bizi, insanların bu dönemde ne yaşadığını anlamaya sevk etmektedir. Özellikle dinin hayati rol oynadığı bu toplumların anlaşılmasında din sosyolojisinin teorik arka planı önemli katkılar sunma potansiyeline sahiptir. Bu çalışmanın amaçlarından biri Göbekli Tepe Kültür Bölgesi'nin makul şekilde yorumlanmasında din sosyolojisinin sunduğu/sunabileceği katkıları ele almaktır. Çalışma ayrıca kazı öncesinde yöre halkının Göbekli Tepe'ye olan dini ilgisine odaklanacaktır. Bu çalışmanın dolaylı bir amacı da Göbekli Tepe Kültürü'nü, sosyoloji ve özellikle din sosyolojisinin dikkatine sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Göbekli Tepe, din sosyolojisi, halk inançları, Yukarı Fırat Neolitik, Şanlıurfa

Abstract

Approximately 12,000 years ago, small nomadic groups of hunter-gatherers in South West Asia set up long-term settlements for a relatively large population, and entered the process of transitioning to agriculture and husbandry. One of the regions in which this process experienced in the most dramatic way is Göbekli Tepe and the Upper Fırat Basin, in which the neighboring hills to Göbekli Tepe are located. Until recent years, Göbekli Tepe has been interpreted as some kind of temple in which hunters of this basin have gathered during certain seasons. Based on the archaeological surveys and on-going excavations, current interpretations suggest that Göbekli Tepe is actually a settlement and only a part of the dense Neolithic settlements of the region. It is possible to find the roots of the products that we consume, how we are organized as a society and the homes that we habituate to this period and to this region. So, the effort to better understand our social foundations encourage us to understand what people were going through in this period. In particular, the theoretical background of sociology of religion has the potential to contribute substantially to the understanding of these societies in which religion played a vital role. One of the purposes of this study is to consider the present and future contributions of sociology of religion to the rational interpretation of the Göbekli Tepe Culture Area. This study will also focus on the religious interests of the locals of this region prior to the excavations. An indirect purpose of this study is to draw attention to the Göbekli Tepe Culture from the aspect of sociology, and especially, sociology of religion.

Keywords: Göbekli Tepe, sociology of religion, folk beliefs, Upper Euphrates Neolithic, Şanlıurfa

Giriş

İlk kez 1960'larda İstanbul Üniversitesi ve Chicago Üniversitesinin ortaklaşa yaptıkları yüzey araştırmalarında tespit edilen (Benedict, 1980, 137) ve 1994'te Alman arkeolog Klaus Schmidt tarafından yeniden keşfedilen Göbekli Tepe (Schmidt, 2007) insanlığın bugünlere nasıl geldiğinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Bu anlamda Göbekli Tepe, insanlığın erken tarihi ile ilgili bazı kabulleri gözden geçirmeye zorlamaktadır. Daha önce yerleşik hayatın, dolayısıyla karmaşık toplumsal yapıların ve organize dinlerin tarım ve hayvancılığın ortaya çıkmasından sonra oluşmaya başladığı kabulü hâkimdi (Childe, 1964). Ancak tarım ve hayvancılığa geçmeden önce de insanın zengin bir sembolizmin eşlik ettiği abidevi/anıtsal binaların olduğu yerleşim yerleri kurduğunu Göbekli Tepe'nin de içinde bulunduğu Yukarı Mezopotamya'daki Neolitik yerleşimlerden anlamak

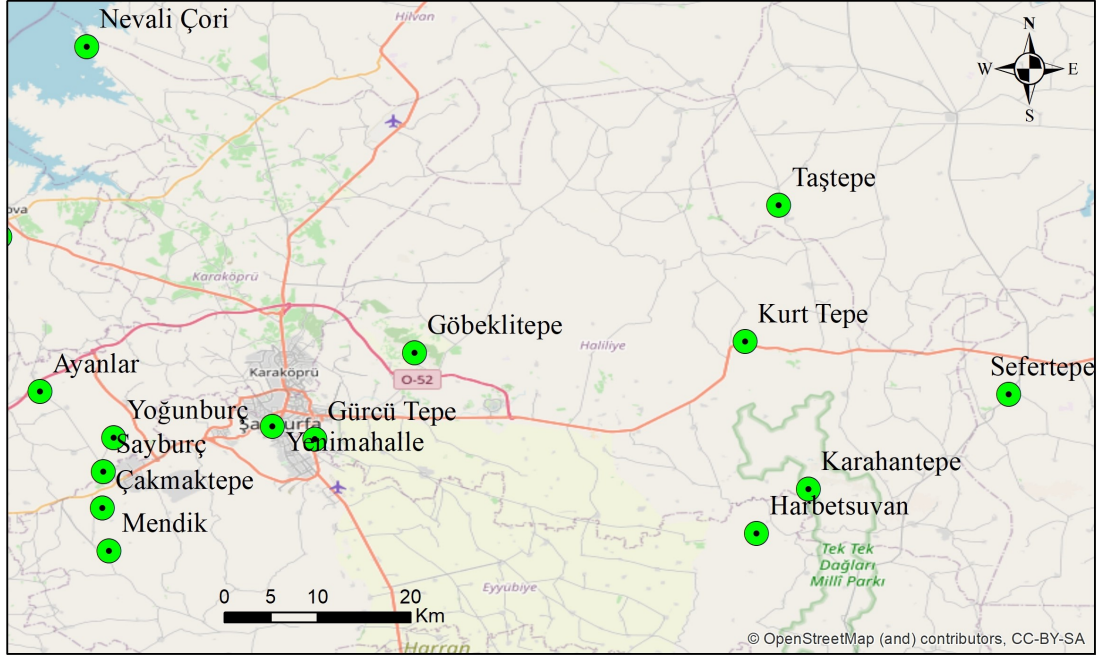
mümkündür (Çelik - Ayaz, 2022; Ayaz, 2023; Karul, 2022; Özdoğan - Uludağ, 2022). Bu bağlamda Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan şaşırtıcı anıtsal yapılar, yapılarıdaki ve özellikle T-biçimli dikili taşlardaki sembolizm esaslı tartışmalara konu olmuştur.

Yaklaşık yirmi yıl kazı başkanlığını yürüten Alman arkeolog Klaus Schmidt Göbekli Tepe'yi gezgin avcı-toplayıcı grupların belirli dönemlerde dini amaçlarla toplandığı bir çeşit "tapınak" olarak yorumladı (Schmidt, 2006; Schmidt, 2005). Her ne kadar bu abidevi yapıların sadece süslü evlerden ibaret olduğunu düşünen araştırmacılar olsa da (Banning, 2011), "tapınak" veya "mabet" tezi genel kabul gördü.

Klaus Schmidt'in 2014 yılında ölümünden bugüne geçen süre zarfında Göbekli Tepe ile ilgili öne sürdüğü hipotezlerin çoğu ya geçersiz oldu ya da zayıfladı. Öncelikle yapılan yüzey araştırmaları, Göbekli Tepe'nin bu bölgedeki Neolitik kültürün sadece bir parçasını temsil ettiğini gösterdi (Çelik, 2000; Çelik, 2011; Çelik, 2017; Mustafa - Çelik, 2015). Göbekli Tepe bölgesinde yaklaşık 100 km²'lik bir alanda başta Karahan Tepe, Sayburç, Sefer Tepe, Harbetsuvan olmak üzere yirmiye yakın Neolitik tepe keşfedildi (Karul, 2022). Göbekli Tepe'nin biricik olmadığını anlaşılmasının yanında bu tepelerde devam eden kazılar söz konusu Neolitik tepelerin bir çeşit tapınak olmadığını da gösterdi. Yeni bulgular, bu tepelerin dini amaçlarla kullanılan binalarla birlikte gündelik hayatın da yaşandığı hanelerin (domestik yapıların) olduğu uzun süreli yerleşim alanları olduğunu ortaya koydu (Güler vd., 2013; Clare, 2020; Karul, 2022; Özdoğan - Uludağ, 2022; Ayaz vd., 2022). Bu bağlamda Göbekli Tepe sitesini de içine alan yoğun bir Neolitik yerleşimin olduğu bir kültür bölgesinden söz edilebilir ki bunu "Göbekli Tepe Kültür Bölgesi" olarak adlandırmak mümkündür (Şekil 1). Bu kültür bölgesinin bütün boyutlarıyla yorumlanması farklı disiplinlerin işbirliğiyle mümkündür. Nitekim Göbekli Tepe'yi yorumlamada sadece arkeolojinin yetersiz kalacağı farkında olan Schmidt kazılardan elde edilen bulguları dinler tarihi, psikoloji, mimarlık ve sosyoloji gibi disiplinlerle işbirliği içinde kazılardan çıkan bulguları yorumlamanın önemini vurgulamıştır (Schmidt, 2010, 254).

Göbekli Tepe sitesinin de dâhil olduğu Göbekli Tepe kültür dünyasını daha derinlemesine kavramanın önemi günümüzdeki toplumsal organizasyonların temellerini buradan almalarıdır. Bugün kalabalık metropollerdeki toplumsal yaşamın temelleri, Neolitik insanların çatışmaksızın görece kalabalıklar halinde bir arada yaşamayı öğrenmesine dayanmaktadır. Günümüzde tükettiğimiz en temel et ve tahıl ürünleri, kökenini bu dönemde devasa tuzak alanlarında tutulan (Çelik - Ayaz, 2022) ve daha sonra evcilleştirilen hayvanlardan ve tarıma alınan yabancı bitkilerden almaktadır. Bu durumu mimariye, politikaya, teknolojiye ve ideolojiye de yaymak mümkündür. Dolayısıyla bu

alanda yapılacak disiplinler arası çalışmalar sadece arkeolojiye katkı sağlamayacak, elde edilen sonuçlar örneğin toplum ile din arasındaki ilişkiyi anlamaya odaklanan din sosyolojisi disiplini için de sağlam bir referans noktası olacaktır.

Şekil 1: T-biçimli dikili taşlarla öne çıkan Göbekli Tepe Neolitik Kültür Bölgesi ve belli başlı yerleşim noktaları (İşaretlenen bazı tepelerde kazı çalışmaları henüz başlamamıştır.)

1. Yöntem

Bu çalışmada ilgili literatürün gözden geçirilmesinde, Göbekli Tepe Kültürü'nün sosyolojik perspektifte tartışılmasında, kaynak kişilerle yapılan görüşmede, ham verilerin elde edilmesinde ve değerlendirilmesinde yorumlayıcı bir yaklaşım benimsenmiştir (Neuman, 2013, 1/130). Öncelikle bu kültür bölgesinden elde edilen arkeolojik verilerin, din sosyolojisinin teorik ve kavramsal arka planıyla yorumlanan çalışmalardan hareketle din sosyolojisi perspektifinin katkı potansiyeli ele alınmıştır. İkincisi bu kültür bölgesindeki Neolitik sitelerin kullanım “doğaları” ilgili literatür yardımıyla tartışılmıştır. Son olarak Göbekli Tepe keşfedilmeden önce bu yöredeki insanların bu tepeye yönelik dini ilgilerini anlamak için Göbekli Tepe'nin içinde bulunduğu arazinin sahibi olan ailenin en yaşlı kişisi olan Mahmut Yıldız'la bir görüşme gerçekleştirmiştir. Ayrıca Şanlıurfa'nın Eyyübiye ilçesine bağlı Altınbaşak köyünde de Göbekli Tepe'yle benzer şekilde dini amaçlarla ziyaret edilen ve ismi de Göbekli olan bir tepe tespit edilerek köyün muhtarıyla görüşülmüştür. Görüşmelerde, bu tepelere (Göbekli Tepe için kazı öncesi) niçin gittikleri ve gittiklerinde ne yaptıkları sorulmuştur. İzin dâhilinde kayıt altına alınan cevaplar, Göbekli Tepe'ye ilişkin Neolitik literatürle karşılaştırılmıştır.

2. Araştırmanın Problemi

Yakın zamanda keşfedilen Göbekli Tepe ve bu kültür bölgesindeki diğer Neolitik tepeler günümüz toplumlarının temellerine dair bakış açımızı gözden geçirmeye davet etmektedir. Örneğin tarım ve hayvancılığa geçişle birlikte ortaya çıktığı düşünülen yerleşim yerleri ve ona eşlik eden karmaşık inanç sistemlerinin avcı ve toplayıcılarda da mümkün olduğu Göbekli Tepe Kültür Bölgesi'nin sunduğu verilerle anlaşılmıştır. Ancak insanlık tarihi için önemli veriler barındıran bu kültür bölgesinin yorumlanması sadece arkeoloji disiplininin altından kalkmayacağı kadar karmaşıktır. Nitekim yukarıda da değinildiği gibi ilk kazı başkanı da bu kültürün anlaşılmasında diğer disiplinlere iş birliği çağrısı yapmıştır. Çağrı yaptığı bu disiplinlerden birisi de sosyolojidir (Schmidt, 2010, 254). Bu bağlamda sosyolojinin ve özellikle din sosyolojisinin teorik ve kavramsal arka planının, Göbekli Tepe Kültürü'nün anlaşılmasında katkı sunma potansiyelinin olup olmadığı bu çalışmanın en temel problemidir. Çalışmanın diğer bir problemi de kazı öncesi yöre halkının Göbekli Tepe'ye olan dini ilgisinin temellerine odaklanarak iki dönem arasında bir süreklilik olduğu algısını ele almaktır.

3. Veri Kaynakları

Çalışmada çeşitli veriler kullanılmıştır. İlk veri Göbekli Tepe ile ilgili yirmi beş yıllık zengin literatürdür. İkinci önemli veri kaynağı yöntem kısmında bahsedilen kişilerdir (Mahmut Yıldız ve Altınbaşak köyü muhtarı). Ayrıca birinin içinde Mahmut Yıldız'ın bir röportajının olduğu Göbekli Tepe ile ilgili iki YouTube videosu da bu bağlamda kullanılmıştır. Son olarak projeler kapsamında¹ kazı başkanları eşliğinde Neolitik sitelerde yaptığımız gözlemler de bu kültürün yorumlanmasında ve sitelerin hangi amaçlarla kullanıldığının anlaşılmasında önemli veriler sağlamıştır.

4. Göbekli Tepe Kültürü'ne Sosyolojik Bir Bakış

Göbekli Tepe kazıları başladığından beri (1995) avcı-toplayıcılıkla geçinen Neolitik insanların bu abidevi/anıtsal yapıları hangi motivasyonla yaptıkları en önemli problem alanlarından biri olarak ortaya çıktı. Aslında Göbekli Tepe'nin de ötesinde Neolitik dönem öteden beri daha çok ekonomik ve sosyal yönleriyle ele alındı (Childe, 1964; Özdoğan - Karul, 2020). Ancak daha sonra Jacques Cauvin ideolojisi ve inancı Neolitik yaşam tarzının temel motivasyon kaynağı olarak görerek insanın psiko-kültürel yönünü vurguladı (Cauvin, 2000). Dolayısıyla bu temel probleme ilişkin cevap iki kutupluydu: sosyo-ekonomik nedenler veya inancı da içine alan psiko-kültürel süreçler. Göbekli

¹ Göbekli Tepe Ekseninde Yukarı Mezopotamya Neolitiğinin Dini-Sosyolojik Analizi (Harran Üniversitesi Bap Projesi, Proje No: 21047)

Göbekli Tepe ve Karahan/Keçli Tepe'nin İnanç Arkeolojisi (Multidisipliner Bir Yaklaşım Ekseninde) (Harran Üniversitesi Bap Projesi, Proje No: 20123)

Tepe'nin ilk kazı başkanı Schmidt de ikinci kutupta yer alarak Göbekli Tepe'nin dini saiklerle inşa edildiğini, dolayısıyla bu kültürün yükselişinde ekonomik nedenlerden ziyade dini nedenlerin ön planda olduğunu vurguladı (Schmidt, 2006; Schmidt, 2010). Schmidt'den sonra kazı başkanlığını devralan Lee Clare, tam tersine insanları söz konusu abidevi yapıları yapmayan iten temel nedenin sosyal ve ekonomik olabileceğini iddia etti (Kinzel - Clare, 2020; Clare - Kinzel, 2020; Clare, 2020). Dolayısıyla Göbekli Tepe ile ilgili yorumlar da iki kutuplu idi. Her ne kadar bu bölgede Neolitik kültürlerin yükselişini çoklu faktörlerle açıklayan çalışmalar yapılsa da (Zeder, 2011), Göbekli Tepe'de belirleyici olanın gerçekte ne olduğunu sorusu cevapsız kalmaktaydı.

Bu çalışmanın yazarı ile bu bölgedeki çoğu Neolitik tepeyi keşfeden arkeolog Bahattin Çelik yeni veriler ışığında alternatif bir tez önerdi (Çelik - Ayaz, 2022; Ayaz, 2023). Bu tezin teorik temelleri ise daha çok din sosyolojisi ve bilgi sosyolojisinden alındı. Özellikle Max Weber'in -Karl Marx'ın maddi koşullarının aksine (Marx - Engels, 2018)- dinî ahlakın da tarihe yön verebileceğine ilişkin meşhur tezi (Weber, 2002) bu kültürün yorumlanmasında kritik öneme sahiptir. Aslında uzun süredir Göbekli Tepe Kültürü'nün ekonomik temellerine ışık tutan önemli bir arkeolojik veri görmezden gelinmişti. Söz konusu arkeolojik veri bu bölgedeki Neolitik sitelerin etrafındaki tuzak alanlarıydı (Şekil 2). Bu tuzak alanları, aynı zamanda nispeten kalabalık bir nüfusun nasıl doyurulduğu sorusuna da cevap vermekteydi. Bu veri ekonomik problemlerini büyük oranda gidermiş ve nispeten ekonomik refah içinde yaşayan bir toplumla karşı karşıya olduğumuz anlamına gelmektedir. Zaten bu tepelerin niçin buralarda kurulduğunun cevabı bu sitelere yakın yerlerde yapılan devasa tuzak alanlarıydı (Çelik - Ayaz, 2022; Çelik - Tolon, 2018).

Şekil 2: Karahan Tepe'nin güneyindeki Sarpdere tuzak alanının görünümü (Çelik - Ayaz, 2022, 151).

Görüldüğü gibi bu ekonomik neden bazı şeyleri açıklıyordu fakat örneğin bu insanlar, neden basit barakalar ve evler değil de nispeten büyük binalar ve tonlarca ağırlıkta ve genellikle sembollerle donatılmış dikili taşlar yapma zahmetine katlanmıştı? Bu bağlamda bizim tezimiz maddi koşulları vurgulamakla birlikte bu kültürün yükselişinde dini motivasyonu temel katalizör olarak görmekte ve tek kutupluluktan ziyade daha etkileşimsel bir süreci savunmaktadır. Bu anlamda kendisini kuşatan dünyayı açıklama girişimi olarak taşlara semboller şeklinde oyulan mitolojik, dolayısıyla dini bilginin hangi etkileşimsel koşullarda oluştuğu ve bu kültürün yükselişinde nasıl rol oynadığının anlaşılmasında din sosyolojisi ve bilgi sosyolojisine büyük görev düşmektedir (Bilgi sosyolojisi ile ilgili zengin literatür için bkz. Berger, 2015; McCarthy, 2002; Çiftçi, 2015; Burke, 2013; Hekman, 1999). Benzer şekilde bu kültürdeki hayvan sembolizmi de etkileşimsel koşullarla anlaşılabilir. Bu kültürde insanlar ekonomik nedenlerle hayvanları tuzak alanlarına çekip burada bir süre tutmuşlardır. Burada tutulan hayvanların bir kısmının bazı dini ritüellerde kullanıldığını tasvirlerden anlamak mümkündür (Clare vd., 2019; Ayaz, 2023). Dolayısıyla ekonomik koşullar ritüellerde kullanılacak hayvanları temin ederken, hayvanlarla yapılan ritüellerin de bu hayvanların kontrol altına alınıp nihayet evcilleştirilmesinde rol oynadıkları savunulabilir (Ayaz, 2023).

Bu kültürün yorumlanmasında bir diğer problem alanı henüz “artık değer”, dolayısıyla ekonomik güç ve hiyerarşinin oluşmadığı bu toplumların nasıl inşa olduğudur. Din sosyolojisinin teorik arka planı bu toplumların ortaya çıkmasında ve devamlılığında dinin rolünü ortaya koyabilir. Bu kültürdeki toplumların nasıl organize olduğunun anlaşılmasında Marx'ın üretim araçları sahipliğine dayanan sınıfsal bölünme kavramsallaştırmasından (Marx - Engels, 2018) ziyade farklı eşitsizlikleri vurgulayan Weber'in statü kavramı yardımcı olabilir (Weber, 2018). Göbekli Tepe toplumu sınıfsız bir toplumdur fakat dini statü temelinde hiyerarşik bir yapıya sahipti. Özellikle erkekler mitolojik anlatıda ontolojik olarak kritik konumda oldukları için kadınlarla aralarında sosyal bir hiyerarşiden söz edilebilir. Ayrıca erkekler içinde de ideolojik temelde prestijli statülere sahip birey ve gruplardan söz etmek mümkündür. Bu senaryoda bazı kişiler dünyayı anlamlı hale getiren inanç sistemini dolayısıyla mitolojik anlatıyı tekellerinde bulundurdukları için diğerlerinden daha prestijli konum elde ederek toplumsal farklılaşmaya neden olmaktadır (Ayaz vd., 2022). Din sosyolojisindeki fonksiyonel kuramlar aynı zamanda bu kültürde yaşayan insanların görece büyük bir “hayali cemaat”e nasıl dönüştüğünü açıklama potansiyeline de sahiptir. Görece yoğun bir yerleşmenin olduğu bu bölgede ne site içinde cinayete ne de siteler arasında herhangi bir çatışmaya rastlanmaktadır (Clare vd., 2019). İlgili arkeolojik literatür, gösterişli sembollerin, ziyafetlerin ve kült alanlarının bu

kültürdeki insanları hayali bir cemaate dönüştürerek onları çatışmadan koruduğunu iddia etmektedir (Watkins, 2013; Watkins, 2020; Dietrich vd., 2012). Bu çalışmanın yazarı ise başka bir çalışmada gösterişli sembollerin toplumsal birliği değil toplumsal farklılıkları vurguladığını (Ayaz, 2022) öne sürmüştür. Zira örneğin Göbekli Tepe’de yan yana yapılmış ritüel amaçlı yapılar, dar bir alanda birden çok farklı insan grubunun bir arada bulunduğunu göstermektedir (Hodder, 2020). Burada sosyal tahakküme direnç olarak grupların, grup kimliklerini vurgularken aynı zamanda uzak bir kökene ait mitolojik anlatıyla da “hayali cemaatler”ini inşa ettiklerini söylemek mümkündür (Ayaz, 2022).

Din sosyolojisi, bu dönem insanların “din” ile kendileri hakkında nasıl “bir dünya kurduklarının” (Berger, 2015, 51) anlaşılmasında önemli bir role sahip olabilir. Bu çalışmanın yazarı başka bir çalışmada bir köken mitolojisiyle Neolitik insanların nasıl bir dünya kurduklarının ve kendilerini nasıl açıkladıklarının bir örneğini sunmaya çalıştı (Ayaz, 2023). Bu çalışmada bu kültürün inanç sisteminin birbiriyle ilişkili atalar kültü ve erginleme ritüelleriyle bağlantılı olduğu antropomorfik temalardan hareketle yorumlandı. Bu bağlamda fallusunu tutan heykel ve tasvirleri ergenliğe giriş ritüelleriyle ve T-biçimli dikili taşları ise atalar kültüyle ilişkilendirmek mümkündür (Ayaz, 2023).

5. Bir Tepe İki Dönem

Önceki başlıkta Göbekli Tepe Kültürü’nü yorumlamada problem alanları ve bu problem alanlarına -daha çok bu çalışmanın yazarının katkı sağladığı makalelerden hareketle- din sosyolojisinin kavramsal ve teorik çerçevesinin sunduğu/sunabileceği katkılar tartışıldı. Burada da Neolitik Dönem Göbekli Tepe ile Günümüz Göbekli Tepe’si/leri ele alındıktan sonra *Tartışma ve Sonuç* kısmında iki dönem arasında dini açıdan bir süreklilik olduğu algısı tartışılacaktır.

5.1. Neolitik Göbekli Tepe

Göbekli Tepe, ilk kazıların başladığı 1995’ten beri akademik çevrelerin yanında medyanın ve halkın yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Bu anlamda GEO dergisi *Dünyanın İlk Tapınağı* (GEO, 2010) ve National Geografi de *The Birth of Religion* (National Geographic, 2011) şeklinde sansasyonel başlıklarla Göbekli Tepe’yi kapaklarına taşımışlardır. Göbekli Tepe’nin herhangi bir Neolitik siteden fazla ilgi görmesinin en temel nedeni Göbekli Tepe’yi keşfeden ve yaklaşık yirmi yıl boyunca kazı başkanlığını yapan Klaus Schmidt’in bu siteyi, avcılarının yılın belirli dönemlerinde toplandığı bir çeşit “tapınak” veya “mabet” olarak yorumlamasıdır (Schmidt, 2005; Schmidt, 2007; Schmidt, 2010). Bu yorum kurumsal dinlerin, tarım ve hayvanlıktan sonra ortaya çıktığı (Childe, 1964) tezine meydan okumaktaydı.

Göbekli Tep kazıları devam ederken bu bölgede yapılan yüzey araştırmalarında T-biçimli dikili taşların olduğu başka tepeler de ortaya çıkmaya başladı (Mustafa - Çelik, 2015; Güler vd., 2013). İlk başlarda bu tepelerin de kült alanları olabileceği öne sürüldü (Çelik, 2011; Çelik, 2016; Çelik, 2015). Ancak Göbekli Tepe'de ilerleyen kazı çalışmaları bu tepenin sadece dini amaçlarla kurulan tapınaklar değil içinde çeşitli ritüellerin yapıldığı binaların da olduğu yerleşim alanları olduğuna ilişkin bulgular ortaya çıkmaya başladı (Clare, 2020; Kinzel - Clare, 2020). Benzer şekilde 2021 yılında başlayan *Taş Tepeler Projesi* kapsamında (Karul, 2022) kazılmaya başlanan Karahan Tepe ve Sayburç Tepe'de de buraların dini amaçlar için yapılan alanların varlığıyla birlikte Neolitik yerleşim alanları olduğu ortaya çıkmaya başladı (Karul, 2022; Özdoğan - Uludağ, 2022). Dahası bu Neolitik sakinlerin sadece avcılar olmadıkları aynı zamanda bu bölgede devasa tuzak alanları inşa ettikleri ve nüfuslarını beslemek için sağlam bir ekonomik temele sahip oldukları da yapılan çalışmalarla ortaya çıktı (Çelik - Ayaz, 2022; Çelik - Tolon, 2018; Ayaz, 2023).

Daha kesin bir ifadeyle Göbekli Tepe, Yukarı Fırat Havzası'nda yoğun Neolitik yerleşimin olduğu bir kültür bölgesinin sadece bir parçasını oluşturmaktadır. Bu yerleşim alanlarının sakinlerini aslında hayvan ve bitkileri evcilleştirme sürecine alan ilk köylüler olarak kabul etmek mümkündür. Sonuç olarak Göbekli Tepe, avcılarının dini amaçlarla toplandığı merkezi bir alandan ziyade tıpkı camisi veya kilisesi olan köyler gibi yeryüzündeki ilk köy yerleşimlerinin bir parçasıydı. Ritüel alanlarının “süslü” ve “anıtsal/abidevi” olması bu sitelerin uzun süreli kalıcı yerleşim alanları olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

5.2. Günümüz “Göbekli” Tepesi/leri

Göbekli Tepe 1995 yılında kazılmadan önce yöre halkı tarafından dini motivasyonlarla ziyaret edilen bir yerdi. Bu Tepe ile ilgili ilk arkeolojik kayıtları tutan Peter Benedict Göbekli Tepe için biri parantez içinde olmak üzere üç isim kullanmıştır: “Göbekli Tepe Ziyareti”, “Ziyaret” ve “(Karahrabe)”. Benedict'e göre, “Bu ad buluntu yerindeki taş mezar ve yakındaki köyden alınmıştır (Benedict, 1980, 137). Bu kısa notlar Göbekli Tepe'nin bölgede örnekleri çok olan bir halk inancı örneği olan “ziyaret” olgusuna işaret etmesine rağmen halkın dini ilgisine dair herhangi bir ayrıntı vermemektedir. Dahası “Göbekli” ismini taş mezarlarla ilişkilendirmesine rağmen bu bağlantıyı nasıl kurduğuna dair herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Ancak Klaus Schmidt, Benedict'in bunu Roma Dönemi mezarı varsaymış olabileceğini belirtir (Schmidt, 2007). Göbekli Tepe'nin Neolitik döneme ait olduğunu keşfedip kazı başkanlığını yapan Klaus Schmidt ise kazıdan önce halkın bu tepeye olan dini ilgisi hakkında daha net ve ayrıntılı bilgi vermektedir: “*Büyük oranda çorak ve ağaçsız Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde çoğunlukla dağın zirvesindeki bir tek ağaç, o yörede yaşayanların ziyaret edip kendileri için*

önemli olan dilekleri dallara, yani rüzgâra teslim ettikleri bir yer işlevi görür” (Schmidt, 2007, 20). Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'nin halk inancıyla ilişkisini belirtmesine rağmen örneğin bu *ziyaret* alanına niçin Göbekli dendiğine değinmez. Dahası Schmidt, buraya olan dini ilgiyi de sadece dilek ağacıyla sınırlar.

Yaptığımız kısa saha çalışmasında günümüz Göbekli Tepe'sinin gerek ismi gerekse halkın bu tepeye olan dini ilgisi hakkında bazı veriler elde etme imkânı olmuştur. Öncelikle Göbekli Tepe, Şanlıurfa bölgesinde başka örneğine rastlanan *ziyaret* (bkz. Borazan, 2005) kültürünün bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Göbekli Tepe'nin içinde bulunduğu tarlanın sahiplerinden olan Mahmut Yıldız, kendilerinin de bizzat burayı kazı öncesinde dini amaçlarla her ilkbahar mevsiminde ziyaret ettiklerini belirtti. Ona göre bu tepe kutsallığını ne oradaki mezarlardan ne de tepedeki ağaçlardan almıştır (Şekil 3). Onun bakış açısında bu tepe kutsal olduğu için insanlar ölülerini oraya gömmüşlerdir ve ağaçlarını da korumuşlardır. Nitekim daha önce var olan ağacın kurduğunu hali hazırda var olan ağaçları da kendilerinin diktiğini ifade etmiştir. Mahmut Yıldız kazı öncesinde Göbekli Tepe'yi kendilerinin ve başkalarının ziyaretleri hakkındaki konuşmasına şu şekilde devam etti: *“Her bahar buraya gelir bir kurban keserdik. Eti pişirip bulgurla birlikte yerdik. Özellikle hayvanlar bereketlensin ve hastalıklardan korunsun diye yapardık bunu. Tabii hayvanlarımız da bittiği için artık yapmıyoruz. Ama hastaları olan dua için yine de gidiyorlar şimdi. Kazıdan sonra ziyaretler azaldı... Hırsızlık olaylarında da giderdik. Şüphelendiğimiz kişiyi Göbekli üstüne yemine verirdik. Çocukları olmayan kadınlar çocuk için dilek dilemeye geliyorlardı.”* (Kişisel Görüşme, Mahmut Yıldız, 21.06.2021).

Şekil 3: Göbekli Tepe'nin en tepesinde kazı öncesinden kalma dut ağacı

Saha çalışmasında Şanlıurfa ilinin güneyinde Eyyübiye İlçesi Altınbaşak Köyü'nde hem benzer motivasyonlarla ziyaret edilen ve ismi de Göbekli olan başka bir Tepe bulunmaktadır. Köye yakın bölgeye hakim bu tepenin üstünde yaşlı bir zeytin ağacı bulunmaktadır (Şekil 4). Yöre halkı tepeye “Göbekli” veya “Göbekli Ziyareti” demektedir². Köyün muhtarı yaşlı zeytin ağacına “Göbekli Zeytin Ağacı” dediğini ifade etti. Dışardaki insanların da burayı “ziyaret” olarak bildiğini vurguladı. Çocukları olmayanlar, hasta olanlar veya hırsızlık yapanları yemin ettirmek isteyenlerin sürekli geldiklerini belirtti. Görüşmede buranın da kutsallığını zamanın birinde “mübarek” bir kişinin şehit olabileceğini, veli bir zatın uğramasından veya bir süre yaşamasından almış olabileceği belirtti. Buraya da insanların çocuk sahibi olma, şifa, bereket, yemine tutma, kısmetin açılması gibi nedenlerle geldiği ve adaklar adandığı köy muhtarının ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca insanların herhangi bir dileğini de zeytin ağacına bez bağlayarak dilediklerini ağacın dallarına bağlanmış bez parçalarından anlamak mümkündür (Kişisel Görüşme, Altınbaşak Köyü muhtarı, 20.06.2021).

² Bu bölgede “Göbekli” ismiyle başka tepelerin olup olmadığı ve “Göbekli” kelimesinin niçin bu tepelere verildiği bu çalışmanın sınırlarını aştığı için başka bir çalışmada ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Şekil 4: Altınbaşak Köyü yakınında bulunan ve Göbekli Tepe ile benzer dini amaçlarla ziyaret edilen başka bir “Göbekli” tepe ve en tepesindeki yaşlı zeytin ağacı

Tartışma ve Sonuç

Gerek akademik yayınlarda gerekse medyada yukarıda çerçevesi çizilen Neolitik Göbekli Tepe ile günümüz Göbekli Tepe'si arasında dini açıdan bir hafıza aktarımı olduğuna/olabileceğine ilişkin iddialara rastlamak mümkündür. Dahası bizzat ilk kazı başkanı Schmidt'in ifadelerinden Göbekli Tepe'ye olan dini ilgide bir süreklilik varmış izlenimi edinmek mümkündür. Schmidt bir çalışmasında, "*Bugün bile bu yer büyüklü çekiciliğinden hiçbir şey kaybetmedi.*" ifadelerini kullanarak halkın hala dilek ağacına olan ilgisinin devam ettiğini vurgular (Schmidt, 2010, 239). Tabii ki kazı başkanı burada bir hafıza aktarımı iddiasında bulunmaz fakat ifadeler böyle bir algının oluşması için son derece kullanışlı görünmektedir. Yine Göbekli Tepe'yi konu edindiği doktora tez çalışmasında Bilal Toprak, "*Aradan geçen binlerce yıla rağmen Göbekli Tepe'nin farklı bir formda da olsa bir çeşit inanç merkezi olma rolünü sürdürmesi sadece rastlantı ile açıklanabilecek bir durum olmasa gerektir. Toplumsal hafızanın burada gerçekten rol oynayıp oynamadığı meselesi de üzerinde düşünülmesi gereken bir sorun olarak belirlemektedir.*", ifadeleriyle Schmidt'ten daha güçlü şekilde hafıza aktarımı iddialarını ele almaktadır (Toprak, 2019, 162).

Diğer taraftan örneğin tarihçi Emrah Safa Gürkan da Göbekli Tepe ilgili yaptığı YouTube programında şu ifadelerle bu algının geniş kitleler tarafından benimsenmesine imkân sağlamaktadır: "*Zamanın devamlılığı... Hala adak adadıkları bir yerdin burası... O kutsal şey 12 bin sene sonra bile devam ediyor... Köylüler onu bir şekilde akılda tutmuş... Buranın kutsal bir yer olduğu unutulmamış... Dinler üstüste geldiklerinde hep birbirine bir şey eklerler... Bezen de birbirlerine girerler...*" ("Historik Özel: Göbeklitepe - Emrah Safa Gürkan", 2023). Bu algının oluşmasında diğer bir faktör yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz kişilerden Mahmut Yıldız'ın farklı kişilerle yaptığı ve daha çok YouTube'ta yayımlanan röportajlarıdır. Örneğin bir YouTube röportajında "*Buranın kutsallığı önceden de biliniyordu... Demek ki bir gelenek olarak hala kalmış...*" ("Sofosla Şanlıurfa: Göbeklitepe'nin Hikâyesini bir de Mahmut Yıldız'dan Dinleyin", 2020). Buna ek olarak Netflix'te yayımlanan *Atiye* dizisiyle Graham Hancock'un belgesel kategorisindeki *Ancient Apocalypse* da hafıza zinciri algısının oluşmasında güçlü şekilde rol oynayan kurgusal ve yarı kurgusal medya içerikleridir.

Görüldüğü gibi akademiden medyaya kadar Neolitik Göbekli Tepe ile günümüz Göbekli Tepe'si arasında bir süreklilik, hafıza zinciri veya gelenek aktarımı olduğu algısını inşa edecek ve güçlendirecek "bilgi" kaynakları bulunmaktadır. Öncelikle sosyolog Danièle Hervieu-Léger'den hareket ettiğimizde elbette dinin bir "hafıza zinciri" oluşturduğunu söylemek mümkündür. Léger dini, geleneğin otoritesine dayanarak meşru hale getirilen inançlar şeklinde tanımlar. Ona göre geleneğin otoritesi modern dönemde insanların dini inancı üzerindeki etkisini kaybetmiştir. Zira modernite

öncesine göre kuşaklar arasındaki ilişki yapısı değiştiği için yüzyıllardır devam eden hafıza zincirinde de bir kopukluğa neden olmuştur (Hervieu-Leger, 2000).

Bu teorik arka plandan hareket ettiğimizde Neolitik Göbekli Tepe ile günümüz Göbekli Tepe'si arasında bir hafıza aktarımı mümkün görünmemektedir. Öncelikle Neolitik Göbekli Tepe dini bir merkez değil içinde dini denebilecek ritüellerin de yapıldığı yerlerin olduğu bir köy yerleşimiydi. Elbette inanç sisteminin hayatın merkezinde olduğunu yapılardan ve sembolizmden anlamak mümkündür. Fakat bu inanca dair sembollerin önemli bir kısmı daha o zaman ya tahrip edilmiş ve yapılar da kasıtlı olarak gömülüp terk edilmiştir (Schmidt, 2007; Karul, 2022; Ayaz, 2023). Elbette burayı terk eden insanlar, kopan bu hafıza zincirini yeniden inşa etmiş olabilirler. Nitekim Göbekli Tepe ile ondan sonra kurulan Çatalhöyük'ün sembolik evreni arasında önemli benzerlikler mevcuttur (Hodder - Meskell, 2011; Hodder, 2021). Ancak bu yeniden inşa çabası Göbekli Tepe'de değil ondan görece oldukça uzak bir alanda kısmen gerçekleşmiştir. Dolayısıyla burayı terkedip uzaklara giden bir toplumla binlerce yıl sonra bu topraklara gelmiş toplumlar arasında bir hafıza aktarımı mümkün değildir.

Yine Léger'den hareket edersek hafıza zinciri, devam eden sosyal bir ağın varlığını gerektirir (Hervieu-Leger, 2000). Oysa tarım ve hayvancılığı öğrenen Göbekli Tepe sakinlerinin eski geleneği sürdürmesi mümkün değildi. Zira yeni hayat tarzıyla birlikte buradaki sosyal ve ekonomik ilişkiler parçalanmıştır. Böylece site sakinlerinin buraya bağlılığını dolayısıyla buradaki inancı ayakta tutan geleneksel otoriteye bağlılığını da zayıflatmıştır. Örneğin Göbekli Tepe'de yaşayan Neolitik toplum hiyerarşik iken sonrasında hiyerarşinin büyük oranda çöktüğünü Çatalhöyük'ten anlamak mümkündür. Sonuç olarak sosyal ve ekonomik bağımlılığı azalmış gruplar farklı bölgelere dağılarak yeni anlam ağları inşa etmeye başlamışlardır.

Diğer taraftan günümüzde Göbekli Tepe'ye yöre halkının ilgisi, bu bölgede aynı isim altında veya farklı isimlerde yaygın olan ziyaret kültürünün bir sonucudur (Oymak, 1994; Yıldırım, 2004; Levent, 2004; Yavuz, 2005; Dağ, 2010; Demirel, 2022). Bu anlamda aynı ilde hikâyeleri birbirine benzer, isimleri aynı olan en az iki kutsal ağaçlı ziyaret tepesi bulunmaktadır. Sonuç olarak Göbekli Tepe'nin günümüz kutsallığını 10.000 yıl gibi uzun bir zamandır gömülü bulan Neolitik bir yerleşmeye götürmekten ziyade çevresindeki benzer halk inançlarıyla ilişkilendirmenin daha makul olacağı kanaatindeyiz. Şanlıurfa'daki iki Göbekli'nin de kökleri daha geç dönem geleneksel halk inançlarına dayanmaktadır. Şayet Neolitikteki Göbekli Tepe ile günümüz ziyaret yeri olarak kullanılan Göbekli Tepe arasında bir ilişki aranacaksa o da tepenin müstesna konumudur. Tepenin bütün bölgeye hâkim konumu onu her dönem için çekici bir yer yapmış olsa gerekir.

Kaynakça

- Ayaz, Orhan. "An Alternative View on Animal Symbolism in The Göbekli Tepe Neolithic Cultural Region in the Light of New Data (Göbekli Tepe, Sayburç)". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33 (2023), 365-383.
- Ayaz, Orhan. "Self-Revelation: An Origin Myth Interpretation of the Göbekli Tepe Culture (An Alternative Perspective on Anthropomorphic Themes)". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 60 (2023).
- Ayaz, Orhan vd. "'Status Society': Sociological Thinking of Göbekli Tepe and Karahan Tepe in the Context of Social Stratification". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 56 (2022).
- Ayaz, Orhan. "The Role of Taboo in the Construction of Neolithic Communities (Göbekli Tepe Neolithic Cultural Region)". *Arkeoloji ve Sanat* 171 (2022), 27-36.
- Banning, Edward Bruce. "So Fair a House Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East". *Current Anthropology* 52/5 (2011).
- Benedict, Peter. "Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması". *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*. ed. Halet Çambel - Robert Braidwood. 107-149. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Borazan, Bünyamin. *Şanlıurfa ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2005.
- Burke, Peter. *Bilginin Toplumsal Tarihi*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Cauvin, Jacques. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. çev. Trevor Watkins. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Childe, Gordon. *What Happened in History*. Harmondsworth: Penguin Books, 1964.
- Clare, Lee. "Göbekli Tepe, Turkey. A brief summary of research at a new World Heritage Site (2015– 2019)". *e-Forschungsberichte* 2 (2020), 81-88.
- Clare, Lee vd. "Ritual Practices and Conflict Mitigation at Early Neolithic Körtektepe and Göbekli Tepe, Upper Mesopotamia". *Violence and the Sacred in the Ancient Near East: Girardian*

- Conversations at Catalhöyük*. ed. Ian Hodder. 96-128. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Clare, Lee - Kinzel, Moritz. "Response to comments by Ian Hodder and Christian Jeunesse with notes on a potential Upper Mesopotamian 'Late PPNA Hunter-Crisis'". *Monumentalising Life In The Neolithic Narratives Of Change And Continuity*. ed. Gebaer Anne Birgitte vd. United Kindom: Oxbow Books, 2020.
- Çelik, Bahattin. "A new Pre-Pottery Neolithic site in Southeastern Turkey: Ayanlar Höyük (Gre Hut)". *Documenta Praehistorica XLIV* 44 (2017), 363-367.
- Çelik, Bahattin. "A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi". *Documenta Praehistorica XLIII* 43 (2016), 421-428.
- Çelik, Bahattin. "An Early Neolithic Settlement in the Center of Şanlıurfa, Turkey." *Neo-Lithics* 2/3 (2000), 4-6.
- Çelik, Bahattin. "Karahana Tepe: a new cultural centre in the Urfa area in Turkey". *Documenta Praehistorica XXXVII* 38 (2011), 241-253.
- Çelik, Bahattin. "New Neolithic cult centres and domestic settlements in the light of Urfa Region Surveys". *Documenta Praehistorica XLII* 42 (2015), 353-364.
- Çelik, Bahattin - Ayaz, Orhan. "Rise of Göbekli Tepe Culture: 'Hunting Ground Economy' and the Role of Speculative 'Knowledge'". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 56 (2022).
- Çelik, Bahattin - Tolon, Kaya. "ŞANLIURFA'DAN NEOLİTİK DÖNEM TUZAK ALANLARI" 37 (2018), 28-36.
- Çiftçi, Adil. *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları Bir Sosyal Bilimler Felsefesi Çalışması*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Dağ, Kabihan. *Elbistan ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2010.
- Demirel, Aydın. *Tunceli'de Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2022.
- Dietrich, Oliver vd. "The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Gobekli Tepe, " south-eastern Turkey". *Antiquity* 86 (2012), 674-695.
- GEO. "Dünyanın İlk Tapınağı". *GEO*.

- Güler, Gül vd. "New Pre-Pottery Neolithic sites and cult centres in the Urfa Region". *Documenta Praehistorica XXXVII* 40/1 (2013), 291-303.
- Hekman, Susan. *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*. çev. Bekir Balkız - Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Hervieu-Leger, Daniele. *Religion as a Chain of Memory*. çev. Simon Lee. New Jersey: Rutgers University Press, 2000.
- Hodder, Ian. *Çatalhöyük Leoparın Öyküsü*. çev. Dilek Şendil. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskım, 2021.
- Hodder, Ian. "From communal to segmentary: an alternative view of Neolithic 'monuments' in the Middle East. Comments on Chapters 2 and 3". *Monumentalising Life In The Neolithic Narratives Of Change And Continuity*. ed. Gebaer Anne Birgitte vd. United Kindom: Oxbow Books, 2020.
- Hodder, Ian - Meskell, Lynn. "A 'Curious and Sometimes a Trifle Macabre Artistry' Some Aspects of Symbolism in Neolithic Turkey". *Current Antropology* 52/2 (2011), 235-263.
- Karul, Necmi. "Karahantepe Çalışmalarına Genel Bir Bakış". *Arkeoloji ve Sanat* 169 (2022), 1-8.
- Karul, Necmi. "Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi: Taş Tepeler". *Arkeoloji ve Sanat* 169 (2022).
- Kinzel, Moritz - Clare, Lee. "Monumental - compared to what? A perspective from Göbekli Tepe". *Monumentalising Life In The Neolithic Narratives Of Change And Continuity*. ed. Gebaer Anne Birgitte vd. United Kindom: Oxbow Books, 2020.
- Levent, Lamia. *Bingöl Merkez ve Merkeze Bağlı Köylerde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2004.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Alman İdeolojisi*. çev. Olcay Geridönmez - Tonguç Ok. İstanbul: Kor Kitap, 2018.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Komünist Manifesto*. çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- McCarthy, E. Doyle. *Bilgi Kültürü Yeni Bilgi Sosyolojisi*. çev. A. Figen Yılmaz. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2002.

- Mustafa, Güler - Çelik, Bahattin. "Şanlıurfa Bölgesi Neolitik Dönem Araştırmaları". *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2015), 75-102.
- National Geographic. "The Birth of Religion". *National Geographic*.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*. çev. Sedef Özge. Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 2013.
- Oymak, İskender. *Malatya ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1994.
- Özdoğan, Eylem - Karul, Necmi. "Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Araştırmalarının Dünü-Bugünü". *Arkeoloji ve Sanat* 163 (2020), 1-28.
- Özdoğan, Eylem - Uludağ, Celal. "Sayburç: Şanlıurfa'da Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi". *Arkeoloji ve Sanat* 169 (2022), 9-24.
- Schmidt, Klaus. "Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs". *Documenta Praehistorica XXXVII* 37 (2010), 239-256.
- Schmidt, Klaus. "Ritual Centers' and the Neolithisation of Upper Mesopotamia". *Neo-Lithics* 2/05 (2005), 13-21.
- Schmidt, Klaus. *Sie bauten die ersten Tempel Das rätselhafte Heiligtum am Göbekli Tepe*. München: Verlag C.H.Beck oHG, 2006.
- Schmidt, Klaus. *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*. çev. Rüstem Aslan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- Watkins, Trevor. "Monumentality in Neolithic Southwest Asia: making memory in time and space". *Monumentalising Life In The Neolithic Narratives Of Change And Continuity*. ed. Gebaer Anne Birgitte vd. United Kindom: Oxbow Books, 2020.
- Watkins, Trevor. "Neolithisation Needs Evolution, as Evolution Needs Neolithisation". *Neo-Lithics* 13/2 (2013), 5-10.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2018.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002.

Yavuz, Emrah. *Harput Halk Kültüründe Ziyaret ve Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2005.

Yıldırım, Emine. *Bitlis Yöresi Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Yerleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2004.

Zeder, Melinda A. "Religion and The Revolution: The Legacy of Jacques Cauvin". *Paléorient* 37/1 (2011), 39-60.

"Historik Özel: Göbeklitepe - Emrah Safa Gürkan". haz. Emrah Safa Gürkan. *YouTube*. Yayın Tarihi 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=laFaH4ZNGqY>

"SOFOSLA ŞANLIURFA: Göbeklitepe'nin Hikayesini bir de Mahmut Yıldız'dan Dinleyin". haz. Sofos İstanbul. *YouTube*. Yayın Tarihi 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=P7L0sZulydc>